

Bene Kálmán

**Szász Károly keze nyoma a Tragédián –
a Tragédia hatása Szász Károlyra**

El adásom Szász Károly szerepét kísérli meg felvázolni Madách nagy m vének létrejöttében: 1862–63-ban ugyanis a magyar irodalom legszorgalmasabb munkása, egyik legfelkészültebb, legm veltebb tudósa és gyakorlott tollú irodalmi mesterembere akarva-akaratlanul, szerencsésen-szerencsétlenül beleszól *Az ember tragédiája* végs szövegének kialakulásába, s a drámai költemény kritikai elismertetésének, irodalmi rangjának, el kel helyének kijelölésébe. Arany nyomdokain halad: bírálatában¹ az intencióit követi, szövegváltoztatási javaslataiban, szövegkritikájában² Aranyhoz hasonlóan az „er sebben gondoló, mint képzeli”³ Madách m vét akarja elfogadhatóbbá, fogyaszthatóbbá tenni az olvasóközönség számára. Mindkét területen alatta marad Arany: a mester ítélete dönt jelent ség volt Madách tehetségének felismerésében, a *Tragédia* gyors országos el- és megismerésében, és szöveggondozása (bár jó néhányan ezt vitatják) igenis hozzájárult Madách sikeréhez, inkább hozzá tett a Tragédia értékéhez, mintsem elvett volna bel le. Az Arany-iskola „tanulója”, a „kismester” Szász minden jószándéka, költ i rutinja ellenére kevésbé hasznos közrem köd : m bírálata ugyan az els elismer , pozitív véleményt megfogalmazó elemzés a Tragédiáról, s terjedelmében ugyan sokkal alaposabb, részletesebb, mint Arany „Üdvözl szó”-ja,⁴ sajnos kritikusi teljesítménye, elemzésének színvonala alatta marad mind Arany rövid értékelésének, mind Erdélyi elmarasztaló bírálatának.⁵ Ugyanez mondható el szövegkritikájáról is: Arany János „átigazítása” után a Szász Károly-szövegkritika nem javított érdemlegesen a *Tragédia* nyelvén. A beavatkozások nagy többségében nem változtatt gondolatain. Jellemz , hogy Madách Szász javaslatait csak mintegy fele részben fogadta el, s ahol változtatott 1863-ban a *Tragédia* szövegén, gyakran nem Szász javaslatait követve tette ezt. Ám nemcsak Szász keze nyoma látszik meg a *Tragédián* és a *Tragédia* utóéletén: sokkal kevésbé tudott, szinte ismeretlen az a hatás, melyet Madách f m ve tett a drámaíró Szász Károlyra. A két költ kapcsolatának err l az ismeretlen oldaláról el adásom záró részében szeretnék szólni.

Köztudott, hogy a Tragédia ma ismert végs szövegének kialakulásában Madách három tanácsadója, bírálója is szerepet játszott. Az els a jóbarát Szontagh Pál⁶ lehetett, akinek tanácsára korszer sítette az ismert kézirat tulajdonneveit, változtatta pl. Guadet-t Saint Just-re, Angelo Mihályt Michelangelora stb. A Szontagh-féle javításokról nincsenek dokumentumaink, bizonyítékaink – az közrem ködése a keletkezési legendák homályába vész, nem foglalkozunk vele tovább.

A második szövegkritikus, Arany János bírálata és szöveggondozása⁷ annál jelent sebb és ismertebb, közrem ködését ugyan túlzás lenne a társszerz i titullussal elismerni, de beavatkozása a Tragédia szövegébe mélyebb és alaposabb annál, amit általában egy gyakorlott szerkeszt végez a tehetséges kezd els m vének közreadásában. A Tragédia CD-lemezén összeállítottam a m szövegváltozatait – ennek tanúsága szerint Arany János érdemleges javítást a kéziratban 535 sorban tett. (A helyesírási javítások, mint pl. az áthúzott ékezet, vagy a hosszú mássalhangzók közül áthúzott egy-egy bet , ha csak ennyi a változás, nincsenek Arany javításaként beszámítva.) Arany János az els hét színr l írva 119 sorról írt indoklással kritikai megjegyzést, erre Madách, a kézirat hiányában csak 7 sor esetében reagált. Arany János toldásai (mivel a többi esetben csak Madách sorait javította) csak három sort tesznek ki, ezek a 623., 2286. és 3932.

A mennyiségi mutatóknál lényegesen fontosabb a változtatások jellegének, szerepének értékelése, erre most id hiányában nem vállalkozunk. S nem vállalkozunk azért

sem, mert célunk most a harmadik közreműködés, Szász Károly szerepének bemutatása a Tragédia végső formájának megszületésében és a mű elismertetésében.

A Tragédia második kiadásának előkészítésén 1862 végén dolgozott Madách, az első kiadás Arany János által javított, átigazított szövegét tekintve alapnak, nem saját eredeti kéziratát. Ismerte a Tragédia első kritikáit, Arany és Szász pártoló, segítészrevételeit köszönettel nyugtázta, de érdemben csak egyetlen kritikára, Erdélyi Jánoséra válaszolt.⁸ Ez az egyetlen eset, amikor emberi és költői tisztességét védelmezendő, saját maga is értelmezte, elemezte művét. Úgy tűnik, a kritikusok bíráló észrevételei nem készítették műve tartalmának, gondolatiságának megváltoztatására: a második kiadás is azt bizonyítja, hogy egyetlen területen, a dráma nyelvének, stílusának tekintetében fogadott el csupán tanácsokat. Hogy a mű nyelvén, Arany gondos átsimítása után is lehet még csiszolni, azt maga is érezte, ezért lett hosszabb az 1861-es első kiadás 4131 soránál a 2. kiadás 1863-ban 7 sorral. (Tulajdonképpen nyolccal, de 1863-ban a 663. sor teljesen indokolatlanul, valószínűleg véletlenül, kimaradt.) Madách kimutatható toldásai az 1863-as kiadásban, az első két sor kivételével, Szász bírálatának következményeképp jöttek létre. (1605, 1615, 2293, 2294, 2428, 3356, 3793 és 3794. sor.)

Míg Arany János szövegváltoztatási javaslatait döntésrészben jóváhagyta Madách, s a 2. kiadásban egyetlen esetben javította vissza az eredeti szöveget,⁹ Szász Károly kritikáját már nem fogadta ilyen alázattal. Szász az 1861-es kiadás 118 soráról 74 kritikai megjegyzést tett (5 kifogásolt sorról Madách egy korábbi, szept. 12-ei leveléből értesülünk, a többi az okt. 6-i Szász-levél hibajegyzékéből), Madách e bírálatokat 66 sor esetében szívlelte meg s javított, módosított az 1863-as kiadás szövegén. 52 kifogásolt soron Szász bírálata ellenére nem változtatott. (Ld. 1. sz. melléklet!)

A Szász-szövegekritika egy jelentős hányada csak apróbb stilisztikai kifogásokat közöl, igen tömören, szinte már udvariatlanul: *szokatlan, magyartalan, dísztelen, prózai, nem költői, nem világos, így nem használják, érthetetlen, mi az, miért* – sorjáznak a minősítések, kérdések, amelyekre igen sokszor nem is reagál Madách változtatással. Abban a 21 sorban viszont, melyek esetében nemcsak bírált, de konkrét szövegjavaslattal is élt Szász Károly, 17 sornál elfogadta részben, vagy teljesen a javasolt megfogalmazást. (Csak részben fogadta el a 213, 629, 2322 és a 2600-2601. sorban, teljesen elfogadta az 1, 10, 149, 270, 850, 1106, 1367, 1920, 2413, 2635, 2714, 3306 és a 3537. sorban a javasolt szöveget.) A Szász szövegjavaslatok közül az első sor megváltozott személyragja (a személyes *istenemnek* helyett az *istenünknek* talán jobban illett a lelkész Szász ízléséhez) és a 270. sor megváltoztatott jelzője (*vén* tagadás helyett *s* tagadás) hozott érzékelhető stílári és némi jelentésbeli változást Madách eredetijéhez képest, noha az új szövegváltozatokról mi sem vagyunk meggyőzöttek, hogy szépült, épült volna velük, hogy több lett velük a Tragédia. A többi elfogadott változtatás csak árnyalatnyi: egy kötőszó, egy vonzat, vagy a szórend megváltoztatása talán valóban hasznára lett a műnek.

A szövegekritika azon része, mely csak bírálja Madách megfogalmazását, ám a kifogásolt helyekre nem javasol új szöveget, meggondolkodtatta a műve második kiadását sajtó alá rendező Madáchot. Sokszor megszívlelte a bírálatot, sokszor csak azt érezte, hogy az adott sorral baj lehet, ám az átdolgozott szöveg nem a bírálat szellemében keletkezett, s az is gyakran előfordult, hogy figyelmen kívül hagyta a kritikát. A közel száz kifogásolt sornak több mint fele tartozott ebbe a legutóbbi kategóriába, tehát Madách két pártfogója között határozott különbséget tett: Aranytól a jóval alaposabb beavatkozást is tanítványi tisztelettel fogadta – Szász tanácsait megfontolta és részben követte, részben figyelmen kívül hagyta.

Az elfogadott kritikai megjegyzések közül a legtöbb nyelvtanilag és logikailag is homályos helyről szól, ám érdekes, hogy a Madách által javított sorok inkább csak a stílus tekintetében akceptálják a bírálatot, tartalmilag nem változtatnak a gondolaton. Ilyen a 213.

sor, ahol Madách a Szász által javasolt sor helyett egy költőbb, szebb megoldást talál, a 379–384. sorok kifogásolt helyeiből csak az utolsó két sort változtatja meg, nagyon kis mértékben, a 2291–92. sort érintő kifogást úgy védi ki, hogy négy sorosra, a 3355–56. sor esetében pedig három sorosra bontja az eredeti szöveget. A 2600–2601. sor esetében sem Szász javaslatát fogadja meg, hanem saját eredeti gondolatát fogalmazza újra Madách. Ugyanez érvényes néhány másik sorra is: a gondolatot meghagyva újrafogalmaz Madách, világosabban fejezi ki magát, de nem reagál tulajdonképpen a szöveg tartalmát érkező kritikára a 2905., a 3507., és a 3901–3905. sorban. A 3420–27. sort érintő értetlenkedést is oly mértékben figyelmen kívül hagyja, hogy csak egyetlen soron változtat, csupán a 3426. sort írja át. Két sorban egy Madách stílusára jellemző, sajátos megoldást tart érthetetlennek, homályosnak Szász: a Tragédia szerzője hasonlataiban kedveli, gyakran alkalmazza az *-ul*, *-ül* ragos és a *gyanánt* névutós névszókat a hasonlító mellékmondatok helyén. Az 1963. és a 3237. sorban egyaránt kifogásolt *isten* /szóalak helyére Madách az első esetben a gyanánt névutós alakot, a másodikban a hasonlító mellékmondatot teszi. A 2635. sor szórend-változtatási javaslata az eredeti gondolatot is átszabja, noha ennek a módosításnak nincs igazán nagy súlya. Mindenesetre ez az egyetlen hely a Tragédiában, ahol Szász hibajegyzéke nyomán kissé módosul a Madách-munka tartalma is.

Két esetben nem az okt. 6-i levél hibajegyzéke, hanem Szász Károlynak a Tragédiáról megjelent bírálata alapján módosít Madách a 2. kiadásban. A szöveg megváltoztatását 1862. szept. 12-i Szásznak írt levelében ígéri meg,¹⁰ mintegy annak zálogául, hogy megszívleli a megújrafogalmazásánál Szász bírálatát. Az első ígérettel egy 14. színbeli, homályosnak ítélt luciferi „okoskodás” Szász Károly-i bírálatára¹¹ válaszolt, a kifogásolt tiráda első négy sorát hatsorosra bontja.

Íme:

1861-es kiadás

Ha nagy lelkedre, amint hívod azt,
Hiú vagy mely lüktette kebledet,
Míg szivedben ifjú vér keringe:
Halottas ágyadnál ne kérd hogy állj;

1863-as kiadás

Ah, ah, hiú ha vagy *nagyszellemedre*, –
Amint nevezni már, úgy kedveled
Azon erőt, mely a vért lükteti,
És ifjú kebled eszményért dagaszt:
Ne kívánj állni végre mint tanú
Saját halotti ágyadnál.

Egymás mellett látva a két szöveget: a hat sor 1863-ban tartalmilag ugyanazt mondja el, mint az 1861-es négy sor, sem világosabb, sem poétikusabb nemigen lett az új szövegváltozat. Mintha csak a forma kedvéért, levelében tett ígérete betartása végett dolgozta volna át Madách az eredeti szöveget... Nem így tett sajnos a másik, Szász Károly által csak egy zárójelben odavetett kérdéssel jelzett szövegkritikával:¹² Szász kifogásának hatása jelentősen megváltoztatta a Tragédia eredeti gondolati tartalmát is.

A 4033. sorról (Fiad bontásban, trón bíborán fogamzott) már Arany János is megjegyezte: „Sejtem, de homályos”. Ám Arany nem változtatott azon a madáchi gondolaton, miszerint Káin már az álomban, a fáraó jelenetben fogamzott, Szász Károly kérdéskérdés hatására viszont Madách az Édenbe helyezte át a fogamzás színhelyét, s Horváth Károly közismert monográfiáját idéve¹² ezzel *Azt sugalmazza...mintha Madách szerint az „széles” a szerelmi kapcsolat és az anyaság lenne, ami ugyancsak ellentmond az egész munkában érezhető „lírai szférájának”, amely megmenti Ádámot az öngyilkosságtól, és hozzásegíti az életküzdelem folytatásához is.*

Ha ezt a legutolsó, Szász Károly számlájára is felróható változtatást is beszámítjuk, megállapítható, hogy a Tragédia harmadik szövegkritikusának beavatkozása nem járt pozitív eredménnyel, sőt, ha az utolsó, nem túl szerencsés módosítást tekintjük, még károsnak is mondható. Arany keze nyoma a Tragédia szövegén alkotó jellegű, elismerésre méltó az első

kiadói átigazítás, ugyanakkor – véleményünk szerint – a második kiadás tanácsadójának ujjlenyomatait nyugodtan letörölhette volna, Szász Károly szövegkritikáját nemcsak fele részben, de teljes egészében is elszabotálhatta volna Madách.

Mégis, álláspontunk szerint, a Szász-szövegkritikát is felhasználó utolsó madáchi szöveg tekinthet a Tragédia érvényes szövegváltozatának. Persze, ez nem egyezik meg bet híven az 1863-as 2. kiadással. Tudni kell ugyanis, hogy a m vek szövege alakulhat a szerz beleegyezése nélkül is. A Tragédia CD lemezén, amikor egy érvényes, hiteles mai Tragédia-szöveget akartunk összeállítani, mi is figyelembe vettük, elfogadtuk, olykor vitattuk a Madách-filológia eddigi megállapításait. Ahol lehetett, korszer sítettük a helyesírást Kerényi Ferenc 1989-es kiadásának elveit továbbgondolva. A kiadások visszahelyezték jogaiba az 1. kiadásban meglév s a másodikból kifelejtett 663. sort, mi is ezt tettük. Elfogadtuk Tolnai Vilmos, majd Kerényi Ferenc kiadásának eljárását a kézirat párizsi színének két ki nem húzott sorával kapcsolatban, f szövegünk is a Tragédia érvényes, hiteles szövegébe számította, és betoldotta a 2165. és 2239. sort. Ezért, bár nem tartjuk jelent snek a Tragédia kialakulása szempontjából Szász szövegkritikáját, a végs szöveg kialakulásában szerepét nem tagadhatjuk, s Madách nagy m ve keletkezéstörténetének utolsó fontos fejezeteként tartjuk számon.

Szász Károly szerepe fontosabb a Tragédia értelmezésének, elismerésének történetében. Nemcsak azért, mert ez az els igazán részletes, terjedelmes elemzése a m nek, és nemcsak azért, mert a Madáchot felfedez , irodalmi pályáján elindító Arany János megbízását teljesítette a bíráló közreadásával. A Szász-tanulmány hatása ott van szinte az egész Madách-szakirodalmon, magát a bírálót is sokan bírálták, értékelték, min sítették Arany Jánostól napjainkig.¹⁴ Hogy milyen szerepet játszott Szász bírálata a Tragédia utóéletében, ezt a mai konferencia-el adásba nem tudom belegyömöszölni, hiszen itt nemcsak a saját véleményem, de az elmúlt század Madách-kutatóinak véleményét is össze kellene foglalni. Így engedelmükkel a tervezett el adás ezen középs részét egy másik alkalomra halasztom. Úgy ítélem meg, hogy a harmadik elemnek, vagyis hogy Madách miként hatott Szász Károly drámaírói m kódésére, egyáltalán nincs irodalma. Ezért ma el adásom második felében inkább ezt a kérdést vetem fel.

Arany János Koszorúja 1864. ápr. 3-án¹⁵ írta egy akadémiai ülésr l: „*Csütörtökön (márc. 31.) összes ülés volt, melyen a Karácsonyi díjra pályázott m vek fel l olvastatott fel a bírálói vélemény. Az el adó, Bérczy Károly lev. tag [...] megemlítvén a bíráló bizottság kebelében támadt véleménykülönbséget, mely szerint két tag a jutalmat (200 arany) a »József császár« című tragédiának kiadatni kívánta, de a többi három e m vet nem találta általános becs szerint méltónak a jutalomra; – el terjeszté el ször a kisebbség, majd a többség indokait a darab mellett és ellen. Abban azonban mind az öt bíráló megegyezett, hogy a »József császár« című darab, mint sok tekintetben jeles munka, dicsérettel említessék [...]*” A díjat hajszál híján elnyer tragédia szerz jér l megindult a találgatás, s a korabeli lapokat ma böngész irodalmárnak felt nt, hogy a legtöbb helyen ilyesféle megfogalmazásokkal találkozott: „*József császár» szerz je. Beszélük, hogy a magvas drámát Madách Imre írta volna.*¹⁶ Igaz, néhány nap elteltével a Magyar Sajtó¹⁷ „tippjét” átvéve Szász Károly neve is szóba kerül, de a találgatásokra egyik illetékes sem felelt, s mivel *a jelíges levélké felbontás nélkül mentek tűzbe*, a megdicsért m szerz ségét, különösebb ellen rzés nélkül a (mennységben) nagyobb életm v Szász Károlynak tulajdonította az utókor.¹⁸

A hírsztelés, hogy Madách a *Mózes* után ismét sikertelenül pályázott a Karácsonyi-díjra, meghökkentett, ám elolvasva a Pesti Naplóban¹⁹ a fent említett jelentést, amely a dráma kiemelked voltát indokoló két pozitív véleményt hosszabban ismerteti, mint az elutasítókét, s amely több, mint 60 sort idéz is a drámából – meghökkenésem valami

sokkal erőteljesebb érzéssé alakult át. Úgy t n t: ezeket a sorokat valóban írhatta volna Madách Imre is...

A *József császár* kézírata két változatban is hozzáférhet : Az OSZK-ban Szász kéziratai között, valamint az MTA Kézirattárában,²⁰ a pályázati anyagok között hiánytalanul fellelhet egy-egy ötfelvonásos tragédia: a névtelen szerző, idegen kézírásban beadott pályázati műve a korábbi változat, és egy, a bírálatok alapján kiegészített, 301 sorral hosszabb ötfelvonásos dráma-kézirat Szász Károly kézírásában. A dráma szövegének számítógépes feldolgozása során csak tovább „izmosodott” bennem a feltevés: a romantikus történelmi drámát bizony Madách is írhatta volna, a stílus, a motívumok, a dráma cselekménye és Madách élete közötti párhuzamok, a helyesírás jellegzetességei és még számos apró momentum ezt sugallták. Ez a dráma mindenképpen megérdemli, hogy felébredjünk Csipkerózsika-álmából – noha mai tudásom szerint nem Madách utolsó teljes drámája – csak egy igen jelentős, Madách hatását elsőként befogadó epigon műve. A *Tragédia* bírálatát 1863-ban fogalmazó Szász Károlyra lehetett akkora hatással olvasmánya, hogy tudatosan vagy öntudatlanul, szinte tökéletes másolója lett Madáchnak. Szász szerzőségét a második kézirat látszik igazolni. Ugyanakkor a két kézirat összevetése után is akad néhány nyugtalanító, nehezen magyarázható kérdés. Miért nem adta ki vagy adatta el Szász sohasem ezt a drámáját, holott a pályázat bírálatában leírt pozitív vélemény is segíthette volna, s azok a drámái, melyekkel nyilvánosság elé lépett, megítélésem szerint alatta maradnak színvonalban a *József császárnak*?²¹ Miért kimutathatóan más stílusúak, Madáchról nem emlékeztetnek a 2. dráma kiegészítő jelenetei? Miért tér el ilyen nagy mértékben a *József császár, különösen a pályázatra beküldött első változat*, Szász többi művétől nyelvében, költésiségében, eszmeiségében egyaránt, s mi lehet az oka annak, hogy Madách teljes drámái életművében találhatunk, különösebb erőfeszítések nélkül feltűnő analógiákat a pályázati darabbal?

A következőkben szeretném röviden ismertetni eddigi vizsgálataim eredményeit: mennyire eredeti mű Szász drámája és mennyire epigon alkotás... Hogy a benyomások helyett valami biztosabb támpontokat is kapjak, számítógépbe írtam egy szintén a hatvanas évtizedben született Szász-dráma, a *Heródes*²² szövegét. A Madách Mózesével biblikus témája alapján könnyen összevethető tragédia csak a bibliai téma tekintetében rokon a *Mózes* és részben a *Tragédiával* – szókinccse, cselekménye, hárseinek jellemzése teljes mértékben eltér Madách szövegeitől és a József császártól is.²³ Madách *Tragédiájával* összevetve viszont meglepő azonosságokat találunk a szóstatistikát vizsgálva a pályamű és a *Tragédia* közt. Ilyen pl. az indulatszavak közt az *óh*, mely *Tragédiában* 81-szer, a Józsefben 79-szer, a *Heródes*ben viszont 192-szer szerepel, míg az *ah* esetében az első kétben 63, illetve 44 előfordulást számolhatunk meg a *Heródes* 8 *ah* alakjával szemben. A rokonság szókinccsében (apa, atya, anya, öccse, bátyja stb) ismét a *Heródes* kerül túlsúlyba: 22 különböző szó szerepel benne 279-szer, míg a *Tragédiában* csak 14 féle szó 163-szor, a *József császárnak* 13 szó 123-szor fordul elő. Érdemes megfigyelni a *mi* szóalak négyféle funkciójának (*mi*=1. milyen, mennyire, 2. többes sz. 1. sz. személyes v. birtokos névmás, 3. kérdő névmás, s végül 4. vonatkozó névmás) összevetését. Maga az összes előfordulás is aránytalan, hiszen a *Tragédia* 185 *mi* alakjának a *József császár* 103 szóalakja felel meg, ám a *Heródes*ben csak 48-szor szerepel. Alig háromszor eközül vonatkozó névmásként, a másik két műben 40, illetve 19 ilyen előfordulásával szemben, s az első jelentés jellegzetesen madáchi stílusa, a „*mi sz k, mi gyarló látköröd*” típusú kétszótagos halmazások szinte teljesen hiányoznak, míg a *József császárnak* nemcsak, hogy előfordulnak, de gyakran a motívumok is egyeznek. A fent említett *Tragédia*-példa esetében a *József császár* következő sora: „*Mi sz k keblük! mi sz k agyuk?*” A szókinccs összehasonlítása tehát, amelynek fárasztó adatsorából csak ízelít tudtam itt, a *Heródes* és a *Tragédia* viszonylatában markáns eltéréseket mutat – ugyanakkor a *József császár* pályázatra beküldött első változata és a *Tragédia* esetében meglepő azonosságokat.

Az el z két példa már azt illusztrálja, hogyha a szókincs helyett a teljes mondatokat vesszük górcs alá, számtalan motivikus egyezést, hasonlóságot lelünk a *József császár* és a *Tragédia*, vagy Madách más m vei között. A *Heródes* viszont szinte eredmény nélkül fésültem át e tekintetben: a *Tragédiával* azonos képeket, hasonló fordulatokat nem nagyon találtam. A *Tragédia* és a *József császár* szövegéb l a számítógép segítségével 330 hasonló idézetet²⁴ választottam ki, a motivikus egyezések további gyarapításának csak az id szabott gátat. (D It bet vel a Madách-idézetek.) Els példa: „Eszméim élnek; – századév, amíg / Érvényre jutnak. Megtisztulva...” – „*S fejl dni látom szent eszméimet, / Tisztulva mindig...*”

Az idézetpár az azonos gondolatra, a szállóige-szer , aforisztikus megfogalmazás hasonlóságára és a Madách stílusára jellemz romantikus ellentétpárok felt n egyezéseire példa. Ám legalább ilyen érdekes a *Tragédia* egyedi szavainak felbukkanása a *József császár*ban. Például: „– a porondba sírt / Ásnak, vagy elnyeli az óceán.” – „*Mint bor, hogy végre, amid n kítisztult, / A földre öntsd, és béigya porond?*”

A *József császár*ban gyakran találkozhatunk a *Tragédia* legfontosabb motívumaival is, itt csak kett t emelek ki, a cél-küzdelem és az álom motívumát. A *Tragédia*-párhuzamok itt akár el is hagyhatók. 1. „Felséges úr! Ne! – mért e küzdelem / Mely célra nem, – csak sírhoz vezet?” 2. „Ezért bukom, nem mert gonosz valék, / Csak mert a jót nem jól akartam. Az, / Mi céljaimnak magva volt: megél / S kihajt, gyümölcsét meghozandja még.” 3. „Tündér gyanánt, / Álom gyanánt t nék el.” 4. „Égi hang! min t / Álomban hall a lélek. Azt hívém / Három nagy évig: álom volt csupán / A lény, a hang... ma megtudám: való.”

A fenti négy idézet egyúttal jó példa arra, hogy a *József császár* a *Tragédia* nyelvének grammatikai sajátosságait is tükrözi. Madách hasonlataiban pl. gyakori a *gyanánt* névutó használata (a *Tragédiában* 18, a *József császár*ban 11, a *Heródes*ben csupán 1 alkalommal fordul el !), s a fenti példának motivikus megfelel je is van a *Tragédiában*: „*Nem is tudom, kívánjam-é, hogy ébredj; / Hát hogyha elhagysz, álomkép gyanánt?*”

Ilyen közös grammatikai jellegzetesség az egyszer jöv id gyakori használata is (*meghozandja* a fenti idézetben). Nem melléknévi igenévként, ragozott igében a *József császár*ban 19-szer, a *Tragédiában* 34-szer, a *Heródes*ben viszont csak 3-szor fordult el -*and* vagy -*end* jel jöv idej ige. (Madách archaikusabb nyelvi ízlését vélhetjük felfedezni a pályam ben!)

A *Tragédia* nyelve híres a tömör, szentencia-szer megfogalmazásokról, e m b l idézzük talán a legtöbb szállóigét. Ha megismerné a közönség a József császárt, számos részlet pályázhatna ilyen megbecsülésre. A bizonyító anyag összeállításakor 42 hosszabb-rövidebb „szállóige-jelölt” részletet választottam ki, álljon itt néhány: 1. Nyomorult / Nép nyomorultabb re! 2. Eh! kérdi-é a szív a nemzetet, / Fajt, nyelvet? 3. El bb / Vetés, az is módjával, jó id t / Várván reá; aztán napfény, es , / – Meg türelem! – s még úgy az aratás! 4.

/ Jó volt, nyugodjék! – én igaz vagyok. 5. N nem szerethet semmit jobban a / Becs leténél! 6. A macska játszik az egérrel így, / Játék egyiknek, a másnak halál. 7. ...ma, bármikor, / A válasz egy, – nem engedek. Nem egy / Vonást! Hajoljanak, vagy törjenek. –

Csak egyetérthetünk tehát az akadémiai bírálati jelentés²⁵ szerz jének, Bérczy Károlynak véleményével, amely a következő ket mondta a pályam nyelvér l: „*A diction általában jó és szép, fennkölt, emelkedett, lyrai, gyors, ahol kell, s többnyire jellemz . A nyelv és verselés kevés kivétellel hibátlan, a jambusok könnyűek, tisztán és hangzatosan folyók*”

A drámai helyzetek, a jelenetek felépítése is jellegzetesen madáchi az els *József császár*ban. Mintha a falanszter szín tudósának „pályaválasztási tanácsadásán” lennének az egyik epizódban, amikor a császár audienciáján egy kérelmez özvegy jelenik meg.

Megjegyzend : ezt a nagyon is Madách-ihletés jelenetet a 2. változat kihagyta, ám az eseményt elmeséli benne, valami gyermeketegyen hahotázó b beszéd séggel Lascy tábornagy.

Mindezek után magáról a cselekményr l és a legfontosabb jellemekr l is szeretnék szólni – a cselekmény vázlatát Bérczy jelentéséb l idézem, hiszen így egyúttal a *József császár* els , pozitív értékelését is ismertethetem. Szövegét meg-megszakítva egy-két Madách-jellemz re is fehívom eközben a figyelmet, kiegészítve azokkal a változtatásokkal, melyek a Szász-kéziratban, a 2. szövegváltozatban olvashatók.

„Az 1. felvonásban József, még mint anyjával együtt uralkodó, gróf Falkenstein álnév alatt utazván, gróf Szécsy Ilonát apja ravatalánál találja, s reá ismer a n re, ki neki Rómában bokrétát dobott, s kit este a bálban percre újra látott, s hallotta e szavait: „Oh szeresd egykor hazámat.” – Józsefben ezen emlékkal a szerelem fellángol, s im e percben j a tudósítás, hogy Mária Theresia meghalt, mire sietve távozik”

A szeretett, valaha szinte álomszerű körülmények közt megismert n megtalálása a *Tragédia* álmjeleneteinek Éva alakjait idézi, s a szerelmes, de egyúttal hazáját még jobban szeret honleány alakja is Madách ismert jellemképlete: gondoljunk csak pl. Mária királyn re, a *Csák végnapjai* Erzsébetére, vagy Miltiadesz nejére.

A Szász-kézirat az els felvonást szinte változatlanul megismétli. Valamennyit tömörít a hosszabb tirádákon, s mintegy 40 sort betold. Az új sorok kivétel nélkül er tlebbeknek t nnek a régib l átvetteknel. A Szász-kézirat eszmeiségében a magyarosztrák ellentétet er sebben húzza alá, kissé már-már mesterkélten.

Ismét Bérczy elemzését idézem: *„A 2. felvonásban Szécsy Ilona közli nagybátyjával, Ghymes gróffal, hogy József császár szereti t, miért is Bécsbe készül, hogy ott a császár szívére hatva, vele a magyar haza jogát elismertesse. is szereti; ugymond, a császárt, de jobban a becsületet, s még annál is jobban a hazát. Ghymes aggodalmaira és tartóztatásaira azt is kijelenti, hogy szeretni tud, de meghalni is, – és Bécsbe megy.”*

Bérczy nem szól a felvonás els színér l, amely a császár fogadótermében játszódik Bécsben. Az új szellem , határozott, igazságos uralkodást hivatott bemutatni e jelenetsor, amelyben megismerjük a darab két fontos szerepl jét is: a konzervatív, József túlzó reformjaival szembeszálló, ám császárh tábornokot, Lascyt, s megjelenik az audiencián Hóra, az oláh paraszt is panaszával. A 2. változat megcserélte a két színt, az els szín, mely Ghymes palotájában játszódik, egy *Bánk bán*a emlékeztet összeesküv jelenettel b vült, a másodikból kihagyta a Madáchot idéz kérelmez k (Vinterné és Sonnenthal) jeleneteit. A József ellen szervezked magyar tábor figurái hazafias frázisaikkal, sematikus szerepeikkel mélyen alatta maradnak az els változatban megismert h sök megformálásának.

„A 3-ik felvonásban – idézzük tovább Bérczy elemzését – Szécsy Ilonát bécsi fényes termében találjuk, egy estélyen, melyre az el kel világgal a császár is megjelen. – Ilona tudja, hogy „neve Bécs ajkain forog, hogy becsületére otthon keresztet róttak, s ártatlanul eldobott neve díjában még semmit se nyert”. Ma tesz végs próbát, Józsefet arra bírni, hogy az ország jogait adja vissza, s csakis ez áron hódolna meg a császár szerelmének: ez azonban tíz év m vét, s szerinte milliók üdvét, javát nem áldozza fel szerelmének, s hogy e gyöngeség meg ne lepje többé szívét, Ilonát a vendégek el tt eltaszítja és megbélyegzi.”

A társasági intrikák, a szalonok világa Madách korai drámájának, a *Csak tréfának* legfontosabb cselekményelemei és helyszínei – ilyen tartalmú jelenetekkel is találkozhatunk tehát Madách drámáiban. Remekel a darab írója a drámai helyzet megteremtésében, s ez a 3. felvonás az érdekesít , izgalmas, tömör, nyelvében hatásos társalgási színm eszményének a legkiválóbb megvalósítása. A megalázott, eltaszított, becsületében kikezdett szerelmes n alakja is ismer s a *Csak tréfá*ból (Bianka), de a szerelmi csalódás és a hazafias célok megghiúsulása láttán magányba, zárdába vonuló Erzsébet királylány (*Csák*) alakja is eszünkbe juthat éppúgy, mint a konzervatív erkölcsi értékeket, királyh séget a szerelemnél, az életben maradásnál is többre becsül márkin –Éva figurája. A dráma 2. változata ismét egy szerepl -

vel és egy jelenettel megtoldja a pályam vet: Szász fellépteti Szécsy Ilona bátyját, aki felháborodottan számon kéri n vérén, hogy Bécsben a császár szeret jének tartják. A megaláztatást szótlánul viseli Ilona – s csak ismételhetjük magunkat: a mozzanat felesleges, a jelenet gyengébb színvonalú a pályam jeleneteinél. A kés bbiekben az átdolgozás ismét hazafiasabb akar lenni az eredetinel: abban a nagy tirádában, amikor felpanaszolja a magyarság sérelmeit, Szász egyértelm en a nemesség szószólójává teszi a h sn t.

Ismét Bérczyt idézzük: „*A 4-ik felvonásban József – ki szerz gyanítása szerint – Hórát az oláh lázadás iránt bizta volna meg, Rosenbergt l megtudja, hogy Szécsy Ilona Záránd megyébe vonult, megdöbben, s nehogy a szeretett n az oláhok dühének áldozatául essék, titkárát, Günthert, kir l tudja, hogy Ilonát szintén szerette, védíráttal küldi utána. Günther épp akkor érkezik, mid n Hóra már megrohanta Ilona lakát, s társával verseng, kié legyen a lány? A császár védíráttát Hóra koholtnak állítva, széttépi, s Ilonát ölelni akarva, az a tüz b l kirántott késsel önmagát döfi át, bár el bb teljes resignatioval mérget vett. Günther halált kíván: Hóra halálra küldi t.*”

A negyedik felvonás szinte megegyezik a két m ben, az átírás csupán egy romantikusan kés n érkező felment csapattal b vül: Szécsy Péter még találkozik haldokló n vérével és természetesen megbocsát, megtudván Ilona ártatlanságát. Bérczy ismerteti je itt kissé hézagosabb a kívánatosnál: az említett Günther titkár a császár tábornagya, Lascy lányának, Eliznek v legénye. Eliz, a jóságos, ártatlan áldozat a 3. felvonásban tudja meg: Günther már nem t szereti, s ezért zárdába vonul. A bécsi lány, akit apja, v legénye és a császár mindig Eliznek szólít, Güntherrel folytatott párbeszédében váratlanul, többször Erzsikédnek, Erzsikéjének nevezi magát. Mintha Fráter Erzsébet leveleinek zárlatát olvasnánk... És az ilyen, kisebb-nagyobb életrajzi vonatkozások, „véletlen” egybeesések felt n en megszorodnak a darabban: Szécsy Ilona Záránd megyébe vonul vissza a megalázó elutasítás után – Madách első kötetében, a *Lant-virágok*ban a szerző álneve a Záránd; a szabadságharc bukása idején Madách Máriát és férjét, Balogh Károlyt oláh útonállók koncolják fel kegyetlenül, miképp Szécsy Ilonát Hóra martalócai. A végs megoldásként, becsülete megvédéséért még öngyilkosságra is képes, önfeláldozó n Madách drámáinak gyakori figurája, a *Commodus* Virginiáját, a *Nápolyi Endre* Sanchiáját, a *Férfi és n* Deianeiráját, vagy a párizsi márkin t is idesorolhatjuk. De gyakori a Madách-drámákban a durva er szak vagy a szerelmi ostrom miatt kettétört pályájú, fizikailag vagy csak szellemileg megsemmisül n alak is: a *Csák végnapjai* Zách Klárájának a halál, Erzsébet királylányának a zárda, a *Mózes* Máriájának az rült prófétaasszony-sors lesz az osztályrésze.

„*Az 5-ik felvonásban – folytatja Bérczy – József beteg és megtört. Egyenként látja terveit meghiusultát, s lelkét ezenkívül a Szécsy Ilona utáni bánat nyomja. Kaunitz j , és jelenti, hogy kilenc magyar megyében megtagadva a hódolat, s nyílt lázadással szegülnek a császári rendeletek ellen. – József szívéhez kap, s ájultan esik székébe hátra, majd magához tér, s a Kaunitz által bejelentett magyar küldöttséget fogadni kész, de el bb meghagyja titkárainak egy irat készítését, melyben visszahuz mindent, mit tíz év alatt tett, tavaszra pedig koronázást s az alkotmányra esküt ígér. – Ghymes gróf, a szószóló, j , beszél, József felel, átadja az iratot, s nemsokára kimerülten meghal.*”

Így zárul a m meséje Bérczy jelentésében. A Szász-kézirat, a 2. változat egy ritka ügyetlen rövid színnel toldja csak meg az egészet: egy fels magyarországi megyében a császár rendeleteit szabotáló, majd nyíltan megtagadó nemesek fecsegését, „kuruckodását” abból a néhány sorból növesztette a szerző , melyet korábban a császár vetett szemére egy audiencián a panaszt tev Ghymes grófnak.

A *József császár a Mózes*hez hasonlóan epikus dráma, a címszerepl jelleme is Mózesre emlékeztet: kérlelhetetlen elszántsága, konoksága, célratörése, „er szakos népboldogítása” Mózes jellemét idézi. Csakhogy József császár nem egy nép vezére, hanem egy birodalomé, József–Mózes maga lett a „fáraó”, s törekvései kudarcra ítéltettek, bukása

tragikus h szőz méltó. A Madách-irodalom egyik gyakran felbukkanó megállapítása,²⁶ hogy a Mózes-dráma „*elítél mindennem kiegyezési hajlandóságot, visszautasítja a nemzeti függetlenség és polgári szabadság mindennem megcsorbítását. A m nem egyszer en allegorikus formában írt magyar hazafias dráma, hanem a nemzeti függetlenség elvének védelmezése mindenféle megalkuvással szemben. Nagy eszmei értéke, hogy dönt fontosságú történelmi id ben rendkívüli elszántságra, bátorságra, a nemzeti és szabadságeszmények iránti rendíthetetlen h ségre és mindenféle ingadozással való szembe fordulásra nevelí a nemzetet, olyan er vel, mint egyetlen irodalmi m sem ebben az id szakban.*” Horváth Károly gondolatsorát folytatva: ezt a korban aktuális mondanivalót, ily szuggesztivitással csak a *József császár* ismételhette volna meg – ha a sz kkör bíráló bizottságokon kívül egy nagyobb olvasó- vagy színházi közönség is ismerte volna.

Tehát drámánkból is kiolvasható a h ség 48/49 szelleméhez, s a bíráló bizottság azon három tagja, akik elutasították²⁷ díjazását, bírálatuk bevezet jében épp a politikai áthallások miatti elutasítás vádját szeretnék kikerülni. Ezért hangsúlyozzák, hogy a bírálók többsége *tisztán esztétikai szempontból indult ki*, s ezért bizonygatják, hogy nem vizsgálták: *vajjon József korát, mely oly közel van napjainkhoz, alakíthatni-e jobbra-balra elég szabadsággal s így eléggé költ íleg; vajjon e kort illet leg használhatja-e a költ azt az el jogot, mely a régebbi korszakokra nézve mindig megilletí, tudniillik oly tényeket is teljes szabadsággal fölvenni költeményébe, melyeket a történelem még nem hozott tisztába; vajjon e m szerz je minden látszólagos objectivitása mellett nem foglal-e némi subjectív álláspontot, mely nem engedi, hogy rajza csak általában véve is összhangozzék a történelmi igazság szellemével?* A mai olvasónak erre az a gyanúja támad, hogy talán nagyon is kényelmetlen lehetett a dráma üzenete az irodalmi Deák-párt olyan prominens személyiségeinek, mint Kemény, Gyulai vagy Pompéry János. Talán éppen ezért és éppen k fogalmazták meg kifogásaikat olyan keményen, a valóságos hibákat felnagyítva, a dráma érneit csak tessék-lássék elismerve, hogy a *József császár* ne kerüljön napvilágra...

De térjünk vissza a Bérczy-féle jelentés pozitív oldalára. A tragikum mibenlétét a két f szerepl jelleméb l vezeti le Bérczy. A dráma értékét talán legjobban ez a jellemzés foglalja össze, idézzük ismét tehát: „*Mind a kett (ti. Ilona és József) lelkében megvan a küzdés, Ilonában a n i becs let, József iránti szerelme és a hazaszeretet közt, ez utóbbi gy z; – bár h marad – odadobja hírnevét s a végs kísérletnél megbukva, épen az, kít h n szeret, taszítja el és gyalázza meg, becsületét feláldozva a hon ügyében semmit sem nyert; erkölcsi halálát a kedves kéz okozta, s habár most be is látja, hogy a n kötelességei közt a becsület megóvásánál nincs el bbvaló, h marad szerelméhez, de mindezt, mind a honért hozott áldozatát megsemmisültnek látván, nem akar menekülni a halál el l, melyet közvetve bár, s nem szándékosan, ismét szerelme tárgya küld reá.*”

József lelkében is folyik tragikai küzdelem – folytatja Bérczy –: szerelme és a kötelesség közt, melyet hite szerint népei boldogítására vezet cél elérhetése végett magának kít zött. Ez utóbbi gy z; politikai meggy z désének feláldozza szerelmét, s hogy a gyöngeség – mint nevezi – többé meg ne lépje, meggyalázza és el zi magától szerelme tárgyát. E seb folyton sajog szívében, égetí, gyötrí a tudat, hogy e n erkölcsi megsemmisültét, s kés bb halálát okozta, egyéni érzelmvilága tátongó r, melyet politikai kitüzött céljának áhitott eredményével igyekszik betölteni; de ezen eredmény semmivé kezd oszlani, a beteg test és lélek küzd az áradattal, s az eljátszott élet utolsó percében kénytelen belátni, hogy minden, amiért egyéni hajlamait, lángoló szenvedélyét, boldogságát feláldozta, meghiusult, s végre is kénytelen az engedményre, melyet, ha egykor Ilona kérelmére megad, boldog lehetett volna.”

Érdekes összehasonlítani a pályam és a Szász-kézirat helyesírását. Mind a kiadott Szász-drámák, mind a két *József császár*-kézirat, mind Madách drámai szövegei gyakran élnek a magánhangzók id tartamának rövidítésével vagy nyújtásával, különösen, ha a

verselés úgy kívánja. Gyakori az -ít képző rövidülése, az -ul, -ül megnyúlása. De csak Szász *Heródes*-drámájában és az *József császár*-kéziratában, a 2. változatban találkozhattam a ma meghökkentő rövid *kün, fen, len, ben* szóalakokkal, ez sem Madáchnál, sem a pályaműben így nem szerepelt. Az aposztrófok módfeletti kedvelése Madách írásaiban is gyakori, de úgy tetszik, a *József császár*-kézírata gyakrabban tesz ki aposztrófot, mint a Madách-művekben azt megszoktuk. Ugyanakkor ebből a jelből a *József császár*-nál rövidebb szöveg *Heródes*-ben több, mint kétszer annyi (93 a 43-mal szemben) található, mint a pályaműben.

Ha a három dráma szerzői utasításait vetjük össze, egyértelmű, hogy a *Heródes* írójának mások az elképzelései a drámaírásról és a színházról, mint a *Tragédia* szerzőjének. A szerzői utasítások mennyisége meghaladja kicsit a *Tragédia* ilyen jellegű szókincsét, holott a *Heródes* egész szókincsé alig több a *Tragédia* felénél. A *József császár*-drámák utasításai sem egészen arányosak a *Tragédiával*, annak közel 80%-át teszik ki mennyiségben. A *félre, fenn, magában* és a *gúny* utasítások esetében viszont a *József császár* és a *Tragédia* szerzőjének azonossága tetszik lehetségesnek. A csak a közönség által hallható, *félre* kiszólások aránya a következő: a *József császár*-ban 11-szer, a *Tragédiában* 14-szer, a *Heródes*-ben 22-szer találkozunk e formával.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy különösen a pályamű esetében nagy kísértést érezhetünk azt Madách Imre művének látni – és hajlamosak lehetünk Szász szerzőjének kétségbe vonni. Mindez azonban csak statisztikai valószínűség, bizonyosságot csak a kézirat, vagy Madách vagy Szász iratai között a drámára való közvetlen utalás nyújthatna. Gyanús jelek vannak Madáchnál is, egy, a *Mózes* után írandó nagyobb dráma megírásának szándékáról tudunk. Nagy Ivánhoz írt levelében²⁸ 1861. dec. 23-án 1843-as *Férfi és nő* c. drámája kéziratának visszaszerzését kéri az Akadémiától, és az egykori bírálókat is szeretné megkapni. „*Most hasonló tárgy tervre foglalkoztat*” – írja, és a tervbe vett műről a Horváth–Kerényi féle *Madách Imre válogatott művek*ben a következő jegyzetet²⁹ olvashatjuk: „*Minden biztonnal a Tündérialom című drámai költemény ötlete, amelyből csak a tervezet és egy rövid töredék készült el 1864-ben (MÖM I: 1053–1064).*” Véleményem szerint a *Férfi és nő* témájához a *József császár* tárgya még jobban hozzáköthető – lehetséges, hogy más drámára célzott Madách. Az adott időszakból meglehetősen kevés maradt fenn levelezéséből, ám két Szász Károlyhoz írt levél³⁰ is tanúsítja: Madách tervezet színre lépni egy nagyobb művel. 1863. febr. 1-én kelt levelében írja: „*egy, most sajtó alá csiszolni kezdett művem is annak idején nyakadra szándékozom küldeni baráti ítéletedet s tanácsodat kikérend.*” Szász örömmel nyugtázza válaszában az új munka elküldésének ígéretét, és ezen felbátorodva március 18-i levelében Madách ismét készül új művéről ír: „*Szíves ígéretedre nézve szavadon foglak, s mielőtt elkészülök most munkában lévő művemmel, rád rontok minden szerénység nélkül, hogy én is igénybe vegyem azon becses időnek egy részét, mellyel te oly bámulatosan tudsz gazdálkodni, hogy mindennek jut belőle.*” (A levélben említett „munkában lévő” mű semmiképpen sem lehetett a *Tündérialom*, mivel annak pár lapos töredéke több mint fél évvel később, 1864-ben keletkezett.) A kép itt elszakad – sem Szász válaszáról, sem arról, hogy elküldött volna valamilyen nagyobb kéziratot Madách, nincs tudomásunk. Talán inkább a Karácsonyi-pályázatra adta be ismét művét? És miután a három elutasító bíráló ezt írta: „*A »Gróf Karácsonyi-jutalom« nem rendel a jutalom kiadását a viszonylag legjobb műnek, és tőle egyenesen megkívánja, hogy a jutalmazandó mű önbecsileg is színi, drámai és formai tekintetben kitűnő mű legyen. Ez igényeknek »József császár« minden dicséretes tulajdonai mellett sem felel meg.*” – az is elképzelhető, hogy a *Mózes*-bírálatra, vagy Arany *Csák*-bírálatára is érzékenyen reagáló művet tervbe vetni kívánó költő³¹ aki 1864 áprilisában már nagybeteg, nem kívánta felfedni, hogy ismét csak egy félsikert ért el a drámapályázaton.

Az adott időszakból (1863–64) ismert Szász-levelek, továbbá a Szász Károlyhoz írt levelek³² nem utalnak félszóval sem a drámapályázatra, annál több szó van bennük a költő

1863 végi–1864 eleji leterheltségér l: elmélyülten dolgozik Shakespeare-fordításain, ezért is késik pl. a Csengery Budapesti Szemléjébe ígért *Két éposz* c. tanulmányával.³³ Vajon miért nem szól a pályázatról, amelyen ugyan nem nyert, de kudarcnak semmiképp sem nevezhet ?

Fel kell tennünk a kérdést: a bírálók nem ismerték volna fel a szerz t stílusáról, nyelvér l?³⁴ A drámapályázatok incognitoját sokan nem tartották szerencsés megoldásnak, hiszen mint Vajda János³⁵ írta egy cikkében *a jelíges incognitos bíráskodás csak is ámitásnak nevezhet , miután az ismert írókat, ha nem egyébr l, nyelvük, el adásuk, szellemük után azonnal fölismerik az avatott bírák egy-két jelenet elolvasása után*. Nos, az újságírók a bírálati jelentés 60 idézett sora után gyanakodni kezdtek Madách, majd kés bb Szász szerz ségére. Az „avatott” bírák ennyire botfűl ek lettek volna? Hiszen mind Szász, mind Madách m veinek ismerteknek kellett volna lenni el ttük (Szász írásainak még inkább). Ha tudják, ki a szerz , akkor sem adják meg a jutalmat, akkor, amikor a beküldött m tényleg kiemelkedett a többi közül? Lehet ilyen tökéletes, megtéveszt en madáchos epigon Szász Károly? És miért, milyen célból dolgozta át, b vítette ki a pályam vet, ha mégsem adta közre? Érdeemes lenne ezután tovább kutatni a kor újságjaiban, a levéltárakban...

Jegyzetek

1. SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Figyel 1862. február–április, 15–22. sz. Új kiadása: Gy r, 1889. [Vissza a szöveghez](#)
2. Lásd Madách Imre levelét Szász Károlyhoz 1862. szept. 12-én – ebben Szász megjelent bírálatának két kifogásolt helyér l ír, s egyúttal kéri a részletesebb szövegkritikát –, valamint Szász levelét Madách Imréhez 1862. okt. 6-áról, amelyhez mellékeli a kért részletes szövegkritikát (Jegyzetek Az ember tragédiája nyelvezetére címmel). In. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Madách Imre válogatott m vei*. Bp., 1989. 391. l., ill. 397. l.
3. Arany János levele Szász Károlynak, 1862. jan. 13. In. *Arany János leveleskönyve*. Sajtó alá rendezte: SÁFRÁN Györgyi. Bp., 1982. 519. l.
4. ARANY János: *Egy üdvözl szó*. Szépirodalmi Figyel 1862. 24. sz.
5. ERDÉLYI János: *Az ember tragédiája*. Magyarország 1862. aug. 28.–szept. 2.
6. Szontagh Pál ilyen irányú közrem kódésér l ld. többek közt HORVÁTH Károly: *Madách Imre* c. monográfiáját. (Gondolat, Bp., 1984. 159. l.) *Az ember tragédiája* CD-lemezén feldolgoztam a Tragédia szövegváltozatait. A kéziratban Madách Imre többnyire vakarással, átírással 374 sorban javított. Ezeknek a javításoknak egy része Szontagh Pál javaslatára keletkezhetett. Ebb l az átírt, kivakart szöveg eredetije, az els megfogalmazás olvashatatlan volt részben, vagy egészben 122 sorban. Madách összesen 23 sort úgy szűrt be a már elkészült szövegbe, ezek egy része is keletkezhetett azután, hogy megismertette barátjával a m vet.
7. Arany János szöveg gondozói m kódését kimerít en elemzi és értékeli a szakirodalom, legpontosabb képet err l azonban változatlanul a kéziratból (faksimile kiadásban is) és a tárggyal kapcsolatos Arany–Madách levelezésb l nyerhet [Vissza a szöveghez](#).
8. Madách Imre Erdélyi Jánosnak írt levelét Alsósztrégován 1862. szept. 13-án keltezték. In. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Madách Imre válogatott m vei*. Bp., 1989. 393. l.
9. Ez az egyetlen visszajavítás Szász Károly kifogásának köszönhet : az 1493. sorban Arany a *meztellábas* helyett *p re lábás* javasolt, majd *pusztalábás* írt be az l. kiadásba. Arany költ i megoldását valószínűleg leg homályosnak vélte Szász, s a köznyelvi *meztelábás* jelz t írja be javaslatába. Madách a maga archaikusan hangzó eredeti megoldásához (meztelábás=meztelen lábás) tér vissza 1863-ban.
10. Az 1862. szept. 12-ei levélben írja Madách: *[...] biztosítlak, hogy kritikádból tanultam, s óhajtom, hogy ezt más m vemen megismerd. Csak két helyed vonatkozik egyes kifejezésekre. Egyik: „Fiad b nben, trón bíborán fogamzott.” Másik: „Ha nagy lelkedre, amint hívod azt” é. ú. t. Ezek meg lesznek változtatva, a másodíknál vonatkozás van más homályos helyekre is. Az író a legnehezebben kutatja ki a homályos helyet, mert legjobban érti, mit akart írni. Ha nem restelled, s nagy bajoddal nem esik, nagyon kérlek jelöld ki a hasonló homályos helyeket, hogy javíthassam [...]*
11. SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiája*. Gy r, 1889. 54. l.
12. SZÁSZ Károly, i. m. 11–26. l.
13. HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp., Gondolat, 1984. 229. l.
14. A korabeli kritika Tragédia-elemzéseinek egyik utolsó, ért összefoglalása *Horváth Károly* poszthumusz tanulmánykötetében jelent meg, mint utolsó fejezet. (*Az ember tragédiája mint a romantikus emberiségköltemény teljes megvalósulása*. In. *A romantika értékrendszere*. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 281–306. l.)
15. Koszorú 1864. ápr. 3. 14. sz. 334–335. l.
16. F városi Lapok 1864. ápr. 7. 77. sz.
17. Magyar Sajtó 1864. ápr. 8. 80. sz. és F városi Lapok 1864. ápr. 11. 82. sz. [Vissza a szöveghez](#)
18. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* 1–14. 1891– 1914. – 13. k. 427–437. l.; BEÖTHY Zsolt: *A magyar irodalom története*. 1893–95 – *A magyar líra a forradalom után* c. fejezetben, 480. l., Szász Károly drámatörténetében

nem szerepel a cím, NOVÁK Sándor: *Szász Károly élete és m veí* c. tanulmányában (Mez túr, 1904) pedig mint elveszett dráma szerepel.

19. Pesti Napló 1867. ápr. 2. 76. sz. Tárca: *Jelentés az 1864. évi Karácsonyi-pályázat eredményér l*. Ugyanez: MTA 1864. évi jegyz könyvei, *Tizenkettedik (összes) ülés. 1864. márczius 31-én. Kubinyi Ágoston tisz. tag elnöklte alatt. 92.szám.* –58– 73. l.
20. MTA Kézirattár RUI 4 36/311. sz.
21. A kiadási szándékról 1866-ban, feleségéhez írt leveléb l (1866. febr. 15., megtalálható a Nagy k rösi Arany János Múzeumban, 79.2.45. lelt. sz. alatt) értesültem, a *Heródes*sel együtt lemásoltatta a drámát. (A nagy k rösi múzeum birtokában van Szász Károly 1069 db (!), 1863–1899 között írt levele feleségéhez, Bibó Antóniához.) Ugyancsak e levelezésb l (79. 2.77.) tudható meg, hogy Szász a *József császár*ból jeleneteket szándékozik felolvasni a Kisfaludy Társaság ülésén. A F városi Lapok 1866. ápr. 27-ei száma tudósít arról, hogy Szász szándéka a Kisfaludy Társaság gondozásában együtt kiadni a *Heródes* és a *József császár*, s a lap jún. 2-i száma pedig arról, hogy Szász Károly a társaság máj. 23-ai ülésén két nagy jelenést föl is olvasott: *Egyikben József császár; Kaunitz és a magyar urak szerepelnek, másikban Széchi Ilona és Hóra, a lázadó oláh vezér*. Ennyi az egész hír, s a Budapesti Szemle Kisfaludy Társaságról szóló beszámolójában is csak egy mondatot szentel az eseménynek Gyulai Pál (1866. XIX. füzet, 232. l.). Talán ez a visszhangtalanság lehetett az oka, hogy a kiadott két színm egyike nem a *József császár*, hanem *A Ielenc(Flóra)* c. vígjáték lett, az a dráma, amely a *Heródes* mellett szintén színre került 1866-ban.
22. Szász Károly: *Két színm*. Pest, 1867. I. HERÓDES, II. A LELENCZ. Kiadta a Kisfaludy-Társaság.
23. *Az ember tragédiája*, a *Heródes* és a *József császár* szövegéb l kivágva a tulajdonneveket s a szerepl k megnevezését, a további szókincset ábécé-sorrendbe rendeztem. Amikor ugyanaz a szóalak többször szerepel, a szó után indexben az el fordulások száma áll. Végül a három dráma szókincset egy táblázatba egyesítettem, a *József császár*szavait félkövérrel, a *Heródes*ét d lt bet vel, a *Tragédiá*t normállal szedve. Egy minta a táblázat elejér l:
a 1436 a 677 **Á**2 a 603 **abba'** **abban**3 **abban**6 **Abban**7 **ablaknál** **Ablakba'** **ablakhoz** **ablaknál** **ablaknál** **ablakok** **ablakomba'** **ablakomból** **ablakon** **ablakon** **ablakon** **ablakot**2 **ábránd** **ábránd** **ábrándból** **ábrándért** **ábrándja** **ábrándkép** **ábrándképeit** **Ábrándnak** **ábrándos**3 **ábrándot** **ábrándozik**3 **ábrándozni** **ábrándultam** **ábrándvilág** **ácsorog**2 **stb**.
- Íme, egy-két összegez adat: míg a *Tragédia* szókincsének 6,06%-a, a *József császár* szókincsének 7,15%-a az összehasonlításra alkalmatlan, mert leginkább egyedi, az adott m re jellemz szerepl -megnevezés, tulajdonnév, vagy idegen szó – addig a *Heródes*ben ez az arány 10,68%. Azoknak a közneveknek, összehasonlításra alkalmas „hétköznapi” szavaknak az aránya, amelyek csak egy-egy adott drámában voltak meg: *József császár* 3,85%, *Tragédia* 5,54%, *Heródes* 5,32%. Mivel a *József császár* teljes szókincse a *Tragédia* szókincsének 62,74%-a, a *Heródes* pedig 55,25%-a, az azonos arányú szócsoportok, szócsaládok (mint pl. az *ad*, *ád*, *adat*, *adó*, *adós*, *adózik* csoportja) a *József császár* esetében a kétharmadot közelítik meg, a *Heródes* esetében valamivel a felénél több szó kell egy-egy szócsoportba, hogy a szavak felhasználásának gyakoriságát tekintve statisztikailag valószínű sítsük vagy kizárjuk a szerz k azonosságát. A *József császár*ban és a *Tragédiá*ban – kissé önkényesen – 1116 olyan szócsoportot formáltunk, amelyekben 14882 (az egész szókincs 89%-a), illetve 23716 (a szókincs 88,4%-a) bizonyult azonosnak a másik dráma szavaival. A *Heródes*ben csak 892 szócsoportban szerepeltek ezek közül szavak, s a 12058 „azonos” szó a *Heródes* szókincsének 84,1%-a. Az ilyen szóstatisztika persze meglehetősen nagy szóródást mutathat, alig találhatunk olyan „arányos” szócsoportot, mint pl. az *egy* nével /számnév esetében: a *Tragédia* 216, a *József* 147, a *Heródes* 115 *egy* szóalakját. Ugyanakkor a „szóródással” már nem magyarázható eltérések figyelhet ek meg a *Heródes*ben a két másik m vel szemben. Vannak olyan szócsoportok, melyekben a témával, tartalommal összefüggésben válik aránytalanná az egyes drámákban el forduló szavak mennyisége, mint a *császár* (J: 83, ET: 3) vagy az *eszme* (J: 5, ET: 54), de több adat inkább azt igazolja: Szász nem írhatta a *József császár*t, Madách viszont igen.
24. A motivikus egyezéseket els sorban a *Tragédiá*ban és a *József császár*ban egyaránt el forduló kulcsszavak szövegekörnyezetének összevetésével választottam ki – ez az eljárás nem járt sikerrel a *Heródes* esetében, mert az azonos szavak ellenére általában nagyon eltér tartalmú, stílusú, felépítés szövegrészletekre bukkantam. Tehát míg Madách és a *József császár* szerz jének nyelve, gondolkodása nagyon-nagyon hasonló, a *Heródes*-dráma e tekintetben élesen elüt a másik kett t l. Már a dráma bemutatóját (1866. jan. 11., Nemzeti Színház) értékel kritikákban is észlelik ezt, a Pesti Hírnök 1866. jan. 12-i sz.-ban olvashatjuk pl.: *A dictio is nagyon köznapi, minden emelkedettség nélküli, egyes fellógások (mint egy fületlen aggastyán szerepeltetése, kinek aztán szemébe mondják: „Te fületlen agg!”) – kevés színpadi érzékre mutatnak*. A tanulmányban el forduló motivikus egyezések példasorából álljon itt 9 jellegzetes szóegyezés, köztük 3 olyan is, melyek mellé a *Heródes* szövegéb l is lehet példát idézni. (Az adott motívum igen gyakran nem is található meg a *Heródes*ben, s ahol megtalálható, ott sem érezzük igazán rokonstílusúnak. A *Heródes* fellelhet motívumait a táblázat alatt közöljük.)

**József császár
(pályam)**

**Az embertragédiája
(vagy Mózes, Tündéralom)**

Avult	<p>ámbar felséged se lesz Elég er s, mindazt <i>avult romok</i> <u>Gyanánt halomba döntögtatni</u> Megértik, hogy dics Jöv t teremték, néma múltjokat Áldozva csak s <i>avult fogcímek</i> árán A nagysághoz veszek jogot nekik.</p>	<p>Oh, j -e kor, mely e rideg közönyt Leolvasztandja, s mely új tetter vel Szemébe néz az <i>elavult lomoknak</i>, Biróul lép fel, büntet és emel, Hagyd el tehát <i>avult eszményidet</i>, Mít áldozol szám zött isteneknek?</p>
barom	<p>Országainkban nem leend tovább Barom gyanánt a munkás nép. A nép, a jobbágy: mint barom; melyen Ha rest, ha fáradt, vagy nem bírja már A bús ígát: segít az ösztöke!</p>	<p>De elmúlt a kor, dölfös egyesek, <u>Hogy a népet barom gyanánt</u> vezessék. Hát hogyha, Mózes! – a halálra szánt Nép nem hagyandja, mint buta barom, Hogy mészárszékre hurcolják?</p>
siket	<p>Rosenberg, egy kérdést se! Egy Hangot se! <i>Légy vak, néma és siket</i></p>	<p>zz el magadtól, vagy <i>taníts, miként kell</i> <i>Siketté lennem</i></p>
dudva	<p>A sok dudva közt A cédrus is led ljön?</p>	<p>Eretnekek fölött kell itélnem, / Kik mérget szórva dudvaként tenyésznek,</p>
angyal ördög	<p>Talán az isten még nem adta ki Ítéletét, másíthatatlanul, <u>Láng-angyalának</u>. Tán lehet menekvés! Oh, hagyj el engem! Veszni hagyj! minél Jobb vagy te: én annál rosszabb vagyok, Mikor <i>te angyal: ördög akkor én</i>,</p>	<p>Mín csodás hasonlat! – aki az <i>Angyalf</i>ismerte, s látta azután, Hogy elbukott, az látott tán hasonlót. <i>Istennek</i>tetszik, mert az ég felé hajd, S <i>ördögnek</i> kedves, mert kétségbe ejt majd.</p>
eszme	<p>Név szerént Császár, valóban pusztá báb! <i>ezer</i> <i>Eszmét l ég f vel</i>, terveim B sz táborával! Mín szív! Mily nemes kedély! S min rideg, <i>hol eszme s akarat</i> Vezérli tetteit</p>	<p>Csatára szálltam <i>szent eszmék</i> után, S találtam átkot hitvány felfogásban, Az eszmék er sbek A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti Er szak, az örökre élni fog., S fejl dni látom <i>szent eszméimet</i>,</p>
nagy- kicsiny	<p>Magasra tör, míg elfelejti, hogy <i>Nagysága lenn van, önmagában. Így</i> <i>Nagy is, – kicsiny is.</i></p>	<p>– <i>Minden nagy gondolatnak,</i> <i>Hlába, ily kicsinyes a bukása. – –</i></p>
kedély	<p>Mín szív! <i>Mily nemes kedély!</i> S min rideg, hol eszme s akarat Vezérli tetteit! Mir l Van szó? Egy kellemes hír? Azt szabad! Az gyógyszerül lesz a <i>beteg kedélynek</i></p>	<p>Hogy a hideg számító értelem <u>Megírgylendi a gyermekkedélyt</u>. Ki érti ezt a <i>rejtélyes kedélyt?</i> Borbála! <i>hisz te így nem is szeretsz.</i> Valóban e megtörhetetlen <i>Gyermekkedély</i> csak emberé lehet. –</p>
mo- solyg	<p>Miért / E rémes eszmék? Ily szép viador <u>Mosolygva öl, mosolygva vérzik el.</u> <u>Tanulj megint mosolygni;</u> – egy mosoly Virága többet ér a szenvedély Egész tűzénél</p>	<p>Kívánom ismerjen fel s tudja azt, <i>Ki küld reá vést és mosolyg tavaszt.</i> (Tündéralom) <i>Körültem minden úgy él, úgy mosolyg;</i> Mint elhagyám, míg szívem megtörött.</p>

Heródes

siket	<p>Mit tegyek vele? / Még türjem ezt? (<i>Zúgás a kíséret közt.</i>) Siket disznó!</p>
angyal	<p>Ne mondd, hogy angyal; egy vakult leány – Isten bocsássa meg bünét. –</p>
mosolyg	<p>Hegyezetek villámot, ontsatok Kénk es t, olvassátok, melyért Ugyan sovárgott, a korona ércét Fejére csöppenkint: s mosolyghat!</p>

25. MTA jegyz könyv 1864. 65. l., a pozitív értékelés az 59–65. l.

26. HORVÁTH Károly, i. m. 260. l.

27. *A bírálók bizottsága b. Kemény Zsigmond tiszt. tag elnöklete alatt Jókai Mór, Gyulai Pál, Pompéry János és Bérczy Károly lev. tagokból állott, kik az utóbbít választották tudósítóul* – így kezd dik a jegyz könyv. Hogy a három elutasító vélemény Kemény, Gyulai és Pompéry véleménye lehetett, csak saját feltételezésünk. Hogy a jelentését Bérczy Károly értékítélete viszont a pozitív véleményt adó kisebbséghez tartozhatott, bizonyíthatja az akadémiai jegyz könyv utolsó, 93) pontja is: *Csengery Antal r. tag indítványa folytán, utasító szabályul mondatott ki, hogy a*

- bírálo bizottságok ezentúl azon tagot, akít jelentéstétellel megbíznak, mindenkor a többséget képez tagok köz l válaszáik*
28. Madách Imre Nagy Ivánnak, Alsósztrégován, 1861. dec. 23-án. A kérés és az említés egy tervezett m r l, melynek a *Férfi és n* vel közös eszméi lesznek, egy következ levélben újból megjelennek: Madách Imre Nagy Ivánnak, Alsósztrégován, 1862. jan. 12-én. In. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Madách Imre válogatott m vei*. Bp., 1989. 379–382. l. [Vissza a szöveghez](#)
29. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.), i. m. 514. l. – Hogy Madách 1863-ban már dolgozhatott egy nagyobb drámai m vön, azt a következ , szellemesked Hölygfutár-hír is igazolhatja: *Madách Imre hír szerint „Az ember comeodiája” című művön dolgozik, mely az ember tragédiájának mintegy ellendarabja lesz. Ezután „az ember tragicomeodiája” következik, melyre a mai id is elég példányt szolgáltat.* (Hölygfutár 1863. nov. 17. 60. sz.) A hír oly makacsul tartotta magát, hogy még a Koszorú nekrológjába is bekerült: *Az egyszerre híressé lett költ ismét visszavonult falusi magányába: csak egy pár széklőgláló értekezést írt s néhány lyrai költeményt bocsátott közre a lapokban. De folyvást dolgozott egy nagy m vön, a „Tündéralom” cím n, melyet néhány pesti lap „Ember komédiájá”-nak nevezett el. Ezel tt egy pár hónappal azt írta egyik barátjának, hogy is csak a lapokból tudja, hogy ily című m vön dolgozik, az igaz, hogy ír valamit, de az nem az „Ember komédiája”.* (Koszorú 1864. okt. 16., —U jelzéssel.) A nekrológíró a *Tündéralom* keletkezésével köti össze az értesülést – ám véleményünk szerint ez a nagy m ugyanúgy lehetett más is.
30. A három levél olvasható: HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.), i. m. 401–404. l.
31. *„Csak végnapjaira tett rövid megjegyzésed l azt olvasom kí, hogy biz abban nincs drámaiság. – Már ez drámában nem csekély baj ám. Nincs nagyobb kalamitás, mint egy középszer m felmaradása. Kérlek tehát, csak minél hamarabb t zbe vele, azonban az autodafé után is szívesen veendem rá néhány észrevételedet, mert abból csak tanulhatok jöv re.”* – Madách levele Arany Jánosnak 1861. nov. 2. Vagy: *„Nem tartozom én azok közé, kik fülöket a kritika el tt bedugják. Az ideí drámai pályázatban is Mózes-sel vettem részt, s oly teljesen meggy zött a bíráló bizottmány véleménye m vem hibás alajjáról, mintha bármi idegen m lenne.”* – Madách levele Szász Károlyhoz 1862. szept. 12-én. Ez a formula jelenik meg a híres Erdélyi-bírálatra válaszoló, egy nappal kés bb írt levélben is. In. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.), i. m. 371., 392. és 393. l. [Vissza a szöveghez](#)
32. Egressy Gábor 1864. febr. 24-ei levelében nyugtázza, hogy megkapta Szásztól a *Macbeth*, a *VIII. Henrik* és a *Téli rege* fordítását. (A darabokat 1863 végén, a pályázat beadási határideje el tti id szakban fordította Szász Károly.) 1863-ban a Kisfaludy Társaság ülésén Egressy bírálta a korábban fordított *II. Richárd*ot a színpadi nyelv szempontjából – e levelében a három új fordításról írja le kifogásait. (A levél megtalálható az OSZK Kézirattárában.) – Feleségéhez írt nagyk rös leveleiben (ld. 21. sz. jegyzet!) gyakran számol be irodalmi munkáiról, találkozásairól, a *Heródes*c. drámáról pl. sokszor és sokat ír – a *József császár*c. drámát csak 1866-ban említi futólag. A pályázatról egy sort sem talált am.
33. Idézet Szász Károly Csengery Antalhoz írt 1864. ápr. 14-én keltezett leveléb l: *„Ha jól emlékszem, Januárra ígértem volt neked, a Szemle számára Két éposz cím tanulmányom második részét, mely Firdüsi nagy époszát tárgyalja. S April vége lett bel le! Sok ok munkált erre közzé. Novemberben, decemberben, januárban a Shakespeare-fordítások absorbeáltak egészen; aztán kedvetlen voltam valamihez kezdeni, arról is gondolkoztam, hogy ne írjak többé, legalább pár évig. De végre is éreztem, hogy a félben maradt tanulmányal tartozom a Szemlének s az irodalomnak..”* (A levél megtalálható az OSZK Kézirattárában.)
34. A jelíges pályam vek szerz it Szász is felismerhet nek véli, feleségének írt levelében (1867. jan. 17. – 79. 2. 124. sz.) az *Er s szer hat* c. vígjáték-pályázatról írja: *„Sem a bírálók, sem más eddigelé nem is sejtí, hogy én is pályáztam a vígjátékra; ha csak a bírálók, olvasás után, meg nem ismerik m vemet”*
35. Vajda János cikkét ld. a Vajda kritikai kiadás VII. k. 66–67. lapján. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.)

Melléklet

Szász Károly közrem ködése Az ember tragédiája végs szövegének kialakulásában

Rövidítések

K	kézirat. Faksimile. Akadémiai K., Bp. 1973. Gondozta: Horváth Károly.
1861	Az ember tragédiája els kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv, MDCCCLXI.)
1863	Az ember tragédiája második kiadásának szövege. (2., tetemesen jav. kiadás. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)
M jav.	Madách Imre javítása a kéziron.
A jav.	Arany János javítása.
A	Arany megjegyzései 1861. okt. 21-i levelének mellékletén.
M	M válasza Arany megjegyzéseire, 1861. nov. 2-ai leveléb l.
Sz	Szász Károly 1862. okt. 6-i leveléhez mellékelt megjegyzései alapján tett javítások.
T 1924	Az ember tragédiája els krit. szövegkiadása. Sajtó alá r. Tolnai Vilmos. 2., jav. és b vített kiadás. Budapest, 1924.
KF	1989 Madách Imre válogatott m vei c. „kritikai igény ” kiadásának Tragédia-szövege. A szöveget gondozta, a jegyzeteket összeállította Kerényi Ferenc. – Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.
sh	sajtóhiba.
áth.	áthúzva.

- fsz f szövegünk (a Tragédia általunk gondozott szövege).
 <Adám> Ha a kéziratban a szerző áthúzott, vagy átírt szövege olvasható, a szavakat d lt bet vel ékzárójelben közöljük.
 <....> Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.
 [] A szövegváltozatok gondozójának megjegyzése. [*A szövegváltozatokat, variánsokat d lt bet vel közöljük.* Nem tüntetjük fel azon helyesírási javításokat, melyek nem változtattak a szövegen, és verstani értelemben is közömbösek.]
 !!! Sorok, amelyek Szász javaslata ellenére nem változtatott Madách.

ELS SZÍN

- 1 K, 1861: *isten emek*,
 A: Ez *em* nagyon személyes, er lleti a hangot: s a mérték miatt látszik betoldva lenni.
 Sz: isten *emek* helyett jobb volna: istenünknek: mert az angyalok *kara* éneкли.
 1863, T 1924: *istenünknek*,
 fsz: Dics ség a magasban Istenünknek,
 10 K és 1861: béfejezve *áll*,
 Sz: jobb volna: – *már*; a rímért.
 1863-tól: béfejezve már,
 fsz: Im, a teremtés béfejezve már,
 17 Sz: világ *im* szokatlan, jobb: világ *om*.
 [M nem változtatott.] !!!
 49 K, 1861, 1863, T 1924: Jö*szte*,
 Sz: *j sz* helyett, *jöszte!*
 K: Jö*szte*, kedves <,> ifj<ú> szellem <↳,
 1861-t l: Jö*szte*, kedves ifju szellem,
 KF 1989: Jössz te,
 [M nem változtatott.] !!!
 149 K: <E>gy talpalatnyi föld *nekem elég*
 1861: S egy *nekem elég*,
 Sz: *nekem elég*h. *elég nekem*.
 1863, fsz: S egy talpalatnyi föld elég nekem.

MÁSODIK SZÍN

- 213 K, 1861: *Mely a lankadt sz t védve befogad<v>ja*,
 [M jav., áth.: el bb befogadva, majd befogadja.]
 Sz: hogy az érzélem fogadja be a szívet, különösnek tetszik. Jobb volna tán a sor így: „Mely védve árnyalja a lankadt szívet” – ámbár anapestusszal.
 1863: Mely lankadástól óvja szí*v*öket,
 KF 1989: szí*v*öket,
 44 fsz: Mely lankadástól óvja szí*v*öket,
 232 Sz: nem világos a kifejezés; tán így lehetne fordítani: „Így, eszméletre szükséged se lesz!” vagy: „Eszmélned, így szükséged sem leend”.
 [M nem változtatott.] !!!
 244–
 246 Sz.: hab*jai* és medr *ök*nek – hogy talál a csill *og* és vissza*hull*
 – többes egyessel?
 245 K, 1861: Egy percre *csillog, aztán visszahull*
 1863: Egy percre felcsillogva visszahullnak
 244–
 246 fsz: S mint a pataknak egyes habjai,
 Egy percre felcsillogva visszahullnak
 Közös medröknek szürke mélyibe. –
 270 K: A *tagadás* kísért. / <Óh Ember> vigyázz!
 M jav., 1861: A *vén*tagadás kísért. / Ember, vigyázz!
 A: „A vén tagadás kísért...” A metrum jajgat. Tagadás, lehetne – u – mert az els syllaba hangsúlyos, de „a vén / taga / dás” (– / – u / –) bajosabb. – De látom, nehéz igazítani, hogy meg ne rontsuk a precisiót. [Metrum: versmérték. Syllaba: szótag. Precisió: pontosság.]
 Sz: A *vén*tagadás helyett jobb volna: a *régi*, vagy ha a mérték nem üt, az *s*
 1863: Az s tagadás
 fsz: Az s tagadás kísért.

HARMADIK SZÍN

- 365 K: most daco<lsz> a tiszta égneк,
 A: dacolni valami *vel*. Inkább vesszen a rím.

- A jav., 1861: *dacot*hánysz a tiszta égnek,
Sz: magyartalan is, nem is világos.
1863: fittyet hánysz a tiszta égnek,
fsz: Hiú báb, mostan fittyet hánysz az égnek,
- 372–
373 K, 1861: ha érdemes leszen
Fáradtságára, csak *munkám* gyümölcse.
Sz: magyartalan s díztelen.
1863: ha érdemes leszen
Terhére, csak fáradságom gyümölcse.
fsz: Hisz ez a lét, ha érdemes leszen
Terhére, csak fáradságom gyümölcse.
- 374 K: A kéjet, <*mellyet*>
A jav., 1861, 1863, T 1924: *a mit*
KF 1989: amit
Sz: „kéjet” nem megy.
M nem fogadta el a bírálatot.] **!!!**
- 379–
384 Sz: Telyességgel nem értem. Nyelvtanilag is nehéz, de azon mégis áttörök valahogy, logikailag homályosabb.
[M nem változtatott a 379–382. sorban.] **!!!**
- 383 K, 1861: *S felküzdtem vő-ő-ina lelkem erejével* [Az ékezet áth.]
M jav.: Megbírta volna azt saját er m.
1863, T 1924: Megbírta
KF 1989: Megbírta
fsz: Megbírta volna azt saját er m.
- 384 K, 1861: *De nem menekvém*
1863: S te nem mentél meg,
fsz: S te nem mentél meg a súlyos bilincst l,
- 441 Sz: „voltommal” szokatlan.
[M meghagyta.] **!!!**
- 451 K: Magamt<ó>l [Az ékezet áth.]
Sz: „gondviseletet” szokatlan.
[M változatlanul hagyta a sort.] **!!!**
- 483 Sz: *Élreszlelteve...* stb. Ki? az ember vagy a föld szelleme? A vonatkozás el ttem nem elég világos.
[M nem változtatott.] **!!!**
- 530 Sz: *együttleges...* bölcselemi m szó, nem költ i irányhoz való.
[M nem változtatott.] **!!!**
- 46
- NEGYEDIK SZÍN
- 600 K: <*És*> új<*ból*>
A jav.: S t újra
Sz: régi siker *eddel*, azaz: siker *telen* l, ezt így nem használják, vagy nem értik.
[M a változtatási javaslatot nem fogadta el.] **!!!**
- 621 K: <*S így n*>incs
M jav.: Nincsen
Sz: *Nincsen más hátra*, prózai fordulat.
[M nem változtatott.] **!!!**
- 629 K, 1861: a mint *megetelél*.
Sz: nem világos; így jobb volna: *a mint rám találtál*.
1863: amint fölletél.
fsz: Ha most halnál meg, amint fölletél.
- 657 K: <.....>
M jav.: Vagy hivság<*é*>ra szánalmas
[M a K-ban a két hosszabb szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk elolvasni.]
M jav.: Vagy hivságunkra
Sz: *Törekvésünkremosoly*, érthetetlen így; tán ezt teszi: törekvésünk izgatottságára gúny e nyugalom, vagy annak (törekv.) hiú voltára szánalmas mosoly az....?
[M nem változtatott.] **!!!**
- 678 Sz: *Mulatni*h. *mulattatni*értend .
[M nem fogadta el a javaslatot.] **!!!**
- 710 K, A-sor: <*Mutatná, hogy fel kell t menteni*>
B-sor, M jav.: Mert minden ember *ú*alomra vágy*ik*

C-sor, A jav.: <ú>ralomra vágy, [M kéziratában a 700. sortól a 725. sorig három szövegváltozat különíthető el markánsan. Van egy A-változat, az sszöveg, többnyire vastagon áthúzva, egy B-változat, M javítása, s a külön lapra írt A jav., a C-változat.]

fsz: Mert minden ember uralomra vágy,
[Az ékezet áth. A jó jambus kedvéért vissza lehetne állítani a

ÖTÖDIK SZÍN

- 850 K: Mint *hogya*
1861: Mint *hogya*
Sz: *mint hogya* igen dísztelen, *mintha* helyett (csaknem mindenütt, hol e szó el fordul, így van.)
1863: Hírt, mintha sergünk
fsz: Hírt, mintha sergünk ellent sem találta.
- 947–
948 Sz: *örökké szép* alatt nem tudom, Évát érti-e vagy a templomot?
[M nem változtatott.] !!!
- 1085 K, 1861, KF 1989: olyan
1863, T 1924: o*lyan*
- 1086 K: Neked, amilyen <*keserves*> nekem v<*ó*>lt. – –
[Az ékezet áth.]
A: „Pedig nincs olyan édes a szabadság
Neked, amilyen fájdalmas nekem volt.”) maradhat is.
M jav.: fájdalmas
1861, 1863, T 1924: a *milyen*
KF 1989: amilyen
Sz: *két végsor*. Miért? nem értem.
[M nem reagált a bírálatra.] !!!

HATODIK SZÍN

- 1106 K, 1861: *Vágyol gyönyört*
A: gyönyörre vágy*sz*. (Még jobb, ha nem ikes).
Sz: jobb volna *gyönyörre vágni*.
1863: Gyönyörre vágy*sz*
fsz: Gyönyörre vágy*sz* s haszontalan csapongsz.
- 1159 K: *Fejemr l is le hullt* <.....> *már a f zér*. –
M jav., 1861: *Fejemr l is lehullt már a füzér*.
Sz: *Fejemr l - a füzér*- miért?
1863, fsz: Füzérem is lesiklott ládd fejemr l. –
- 1164 K, 1861: S *dicséretet* sem bírok érdemelni. –
Sz: *Azt* – – *érdemelni* Mi az? Nem értem.
1863, fsz: S csak egy jó szót sem bírok érdemelni. –
- 1210 Sz: Mi az a *tar*föld?
[M nem változtatott.] !!!
- 1365 K: Me<*l*>lyek
Sz: Olvasd: *a mely*, mert az új eszmére vonatkozik.
[M nem változtatott.] !!!
- 1367 K: Mint <*a*> dagad<*l*> párnákon renyhe ké*nyek*;
A jav.: Mint dagadó
1861: ké*nyek* Sz: értsd: *kéjeket*.
1863: kéj*ek*;
fsz: Mint dagadó párnákon renyhe kéj*ek*;
- 1369 K: <....> [A kivakart, olvashatatlan alapszöveget M átírta:] O*lyan* kéj, me*ly*nek vajh mi lenne mása?
–
1861-t l: Olyan kéj, melynek
Sz: *Olyan... mása...* – Miért?
[M nem változtatott.] !!!

HETEDIK SZÍN

- 1493 K: S e <*meztellábas*>
A: Nem megy. Lehetne *p re lábas*..
A jav., 1861: *puszta-lábas*
Sz: *Pusztalábas: meztellábas?*
1863: meztellábas [M visszajavítása, Sz nyomán.]
fsz: S e meztellábas ronda cs cselék,

NYOLCADIK SZÍN

- 1907 K: <De..... >
M jav.: Bizon bizon [M átírta az eredetét, amelyből csak az első szót lehet pontosan megállapítani. T szerint a szöveg *De félek hogy*]
1861: Bizon bizon *már szép idő* melenget.
Sz: nem értem: mire vonatkozik.
1863-tól: Bizon bizon már jó régen melenget.
KF 1989: Bizon-bizon
fsz: Bizon-bizon már jó régen melenget
- 1920 K: Meglesz, <uram> <amint> parancsolod
A jav., 1861: Meglesz, *miként* parancsolod, *uram*.
Sz: Jobban rendezve volna így: Meglesz uram, miképp parancsolod.
1863: *Meglesz uram, a mint* parancsolod.
KF 1989, fsz: Meglesz, uram, amint parancsolod.
- 1963 K: <Ha> *hódol is a n nek isten I*,
M jav.: Bár *hódol*..
Sz: *isten I hódol* szokatlan, helytelen s nem is világos kifejezés azon értelemben, hogy a *n nek mint istennek* hódol.
1863, fsz: Bár istenség gyanánt imádja a n t.

KILENCEDIK SZÍN

- 2291 K, 1861: *Tán azt sem tudta Caesar kedvese*,
Sz: *Tán azt... a világ* – Nem értem.
[Sz megjegyzése a 2291–2292. sorra vonatkozott. Ennek nyomán javította M négy sorosra a szöveget, ld. a fsz 2291–2294. sorát!]
1863, fsz: S Caesarnak, hogyha volt szerelmese,
- 2292 K, 1861: *Hogy kedvesét isméri a világ.* –
1863, fsz: Ez t talán csupán úgy ismeré
- 2293–
2294 [E két sor csak 1863-tól ismert, M toldása Sz megjegyzése nyomán.]
fsz: Mint jó fiút, s nem volt sejtelve sem,
Hogy retteg t le s megrend l a föld. –
- 2322 K, 1861: *megebékelt*
Sz: jobb volna: *kibékült*
1863, fsz: Ha síron túl kibékült szellemed

TIZEDIK SZÍN

- 2413 K, 1861: Ha *megfigyelnek*,
Sz: Ha *megfigyelnek*.. helyett *észrevesznek* kell.
1863, fsz: Ha észrevesznek, még botrányt okozsz.
- 2427–
2428 K, 1861: Gúnytárgy *ű* le *eudnének* / *Igy venni a dolgot*.
Sz: magyartalan, de nem is világos kifejezés.
1863: Gúnytárgy *ű* leszünk / Ily ünnepélyes színben nézve e Hétköznapi ügyet.
[Sz nyomán M egy sorral, a 2428-kal b vitétte a szöveget.]
- 2499 K: <*egész dolog*>
A jav., 1861: *csín* az egész.
1863-tól: csíny
Sz: így nem értem; megfordítva igen: „elbámulsz e komoly dolgokon, mid n belátod, hogy az egész csak kom dia.”
[M meghagyta a sort, Sz kifogása ellenére.] !!!
- 2504 K, 1861: *Ily d reség gel küzdünk* szüntelen,
Sz [a 2504–2506. sorról]: ...oly er ltetett, hogy nem bírom világosan, a megértésig elemezni.
1863, T 1924: Ily d reség *áll látod szüntelen*
KF 1989, fsz: Ily d reség áll, látod, szüntelen

TIZENEGYEDIK SZÍN

- 2600 K: *Akármin* rekedt hang, *míg fölér*.
Sz [2600–01. sorról]: nehéz így... másképp rendezni multhatatlan, hogy érthet legyen. Tán így: „Magosban szépen zeng, mint templomének, / Bármily rekedt hang s jajszó olvad is / Belé, amíg fölér...”
1863-tól, fsz: Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
- 2601 K: Dallamba olvad össze, míg *föl ér*.
T 1924: fölér.

- fsz: Dallamba olvad össze, míg fölér. –
- 2635 K: Mit följegyez, csak a múlt *tnak dala*.
1861: Mit feljegyez, *csak a múltnak dala*.
Sz: csak úgy értem, ha így cseréljük: a múltnak *csak*dala – tudniillik, a mi a múltban nem szép, nem dalszer , az nem hallszik fel, az elvész.
1863, fsz: Mit feljegyez, a múltnak csak dala.
- 2703 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: élet*ánt*,
[fsz]: életunt,
[Helyesírási korszer sítés. Ha a verselést nem módosítja, KF 1989 felfogásával szemben a mai helyesírású változatot vettük fel fsz-ünkbe. A jambus hosszú szótagja nemcsak hosszú magánhangzóval, de a szótagot záró két mássalhangzóval is létrejöhet. A sor utolsó szótagja pótlónyúlást kap, az ilyen esetekben is a mai helyesírású alak mellett döntöttünk. Ezek a korszer sítések KF 1989 szövegéhez képest több mint 250 sorban jelentek meg.]
K: *fel kötetí*
A jav.: fel kötteti
1861-t l: felkötteti
Sz: *felkötteti?*– nem, hanem *felköti*
[M nem változtatott a szövegen.]
- 2714 K: Me<ly>ért az is már, aki *föl idézi*
1861: Melyért .. *földézi*
Sz: nem *földézi* hanem *fölhozza*– „a ki fölhozá” –
1863, fsz: Melyért az is már, aki fölhozá,
- 2742 K: Én <*nem teendek véle*> *semmi<t is>*,
A jav., 1861: Én semmi rosszat nem teszek vele,
Sz: Mit akar a második munkás? – nem értem.
1863, fsz: Nem vétek néki, mellém ültetem,
- 2787 K: *Mond*, tetszik-é, amit húzasz, magadnak?
A jav.: Mondd,
Sz: *húzasz*, eufóniaellenes szabályosság.
[Eufónia (gör): jóhangzás, széphangzás. M a kifogás ellenére meghagyta a sort.]
- 2905 K: *Nagyobb s nemesb <színkör nyíla....>*.
M jav.: <*nyilatkozik*>.
[Vakarás után a szó átírva. Ez a szövegvariáns T feltételezése.]
A jav.: <*színtér*> *színkör nyíland el ttünk*
1861: *Nagyobb s nemesb színkör nyíland el ttünk*
Sz: ...szeretném, ha kimaradna e két sor, mi az el zményekhez épen nem illik.
1863, fsz: Nemesebb küzdött foglal majd el erélyünk.
[M meghagyta a sort Sz bírálata ellenére, de átfogalmazva.]
- 2928 K, T 1924, KF 1989: Segíts,
1861, 1863: Seg*ás*
Sz [a 2928–2929. sorhoz]: helyesebben így rendezve: *Lucifer, erejét sem fécsérli ily semmiségre*.
[M nem változtatott.]
- 2988 K: bármellyik *el kel<t>* –
M jav., 1861, 1863, T 1924: bármellyik elkel –
KF 1989: elkel. –
Sz: *nekem elkel*– magyartalan.
[M nem változtatott.]
- 3089 Sz: meg*figye*l helyett *észrevesz*kell.
[M nem változtatott.]

TIZENKETTEDIK SZÍN

- 3206 K, T 1924, KF 1989: megsemmis lnénk,
1861, 1863, [fsz]: megsemmisülénk,
Sz: *megsemmisülénk*– ezt itt nem értem.
[M nem reagált változtatással a kifogásra.]
- 3237 K, 1861: teremti *isten l*. –
Sz: isten l: a *m vet*teremti isten l? vagy isten l teremti a m vet? Homályos.
1863, fsz: A m vet teremti, mint egy isten. –
- 3306 K: *bíjjon*
1861: *bíjjon*
Sz: nem *birjon*, hanem *birja*.
1863: *bíjja*
T 1924: *bíjjon*
KF 1989, fsz: Bűvös darabját bírja megszerezni,
- 3355 K: I<*tt*> e kard,
M jav., T 1924: *Ime*kard,
1861, 1863: *Im e*kard,

- Sz: *F kard..* El ttem nem világos, mire céloz. Párbajra? vagy törvény pallosára? hogy aki ezzel öl, nem nézik gyilkosnak? Világosabbat kérek! [A 3355–3357. sorról.]
KF 1989, fsz: Használtatott, ki tudja? – Im, e kard,
- 3356 [Ez a sor nem szerepelt a K-ban és 1861-ben, M jav. Sz megjegyzése alapján.]
1863, fsz: Kizárólag csak embergyilkoló szer –
- 3357 K: *Az* nem v<ó>lt *gyilkos*, aki ezzel ölt. [Az ékezet áth.]
1861-t l: Az nem volt *gyilkos*, aki ezzel ölt.
1863, fsz: És nem volt b nös, aki ezzel ölt.
- 3426 K, 1861: *Menten minden hatástól*, szenvedést l,
Sz. [a 3420–3427. sorról]: szép, kissé nehézkes; az egész gondolatot értem, minden részletét nem. Az a szörny: *érzés* is lesz, *lény* is; a „menten minden hatástól, szenvedést l” azért nem világos, mert úgy van konstruálva a mondat, mintha az egyén jellege kívánná, hogy *ment* legyen, holott ellenkez leg.
1863, fsz: Elzárva külhatástól, szenvedést l,
A többi sorra – 3420–25 és 3427 – vonatkozó Szász-kritikát nem vette figyelembe Madách.]
!!!
- 3466 K: Nagyon sz k és nagyon tág. – Hisz te ism<é>rsz,
[Az ékezet áth.]
Sz: hogy *nagyon sz k* ezt értem; miért *nagyon tág*, csak sejtem. Tán azért, mert a tenyész er kisebb lombikban, pl. a sejtben vagy rostban szokott m ködni?..
[M nem változtatott.] !!!
- 3471 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: r lt
[fsz]: rült [Helyesírási korszer sítés – magyarázatát ld. a 2703. sor jegyzeténél!]
Sz: ki miatt aggódik? nem értem. Ádám miatt? kivel beszél; vagy az üveg miatt hogy el ne pattanjon, a teljesülés határánál?
[M nem változtatott itt sem a szövegen.] !!!
- 3507 K, 1861: *Rosz alkotása sem e* hajlamot,
[A jav.: *se*kiegészítve *sem*-mé.]
Sz: Homályos. Mi a hiánytalan? A koponya? De hisz azt roszszúl alkotottnak mondja; a hajlam? de hisz azt mondja menthetetlennek.
1863, T 1924: Alakzata sem e *rosz*hajlamot,
KF 1989, fsz: rossz
[M nem változtatott.] !!!
- 3537 K, 1861: *Oh* mennyi *ismer*
Sz: is *mer* helyett legyen *ismer* s.
1863, T 1924: *Oh* mennyi ismer s
KF 1989, fsz: Óh, mennyi ismer s mindenfelé,

TIZENHARMADIK SZÍN

- 3642 K: *Egyéb más hátra,> mint a mathesis* – –
A jav., 1861: *Egyéb számunkra, mint a mathesis* – –
Sz: ha *nagyság s er* elvész, hogy marad meg a *mathesis*?
1863, T 1924: Számunkra más, mint a rideg ma *thesis* – –
[M változtatott, de nem reagált Sz bírálatára e változtatással.]
KF 1989, fsz: matézis.– –

TIZENNEGYEDIK SZÍN

- 3763 K, 1861: foka *tesz*zajt, v *íz*be
Sz: zajt *tenni* nem magyarul van.
1863-tól: ver zajt, v *íz*be
T 1924, KF 1989: vízbe
- 3789 [A K-ban és 1861-ben az itt kezd d hat sor, a 3789-3794. so-
rok helyén négy másik sor áll. Az újjáírt 6 sor M jav. Szász Tragédia-bíráta nyomán.]
K, 1861: *Ha nagy lelkedre, a mint hívod azt,*
1863: Ah, ah, hiú ha vagy *nagy*szellemedre,
[M jav. Szász Károlynak írt 1862. szept. 12-ei levele nyomán.]
KF 1989: szellemedre –
fsz: szellemedre, – [A sorvégi vessz t f szövegünk pótolta.]
- 3790 K, 1861: *Hiú vagy, me<l>ly lüktette kebledet*
1863-tól: A mint nevezni már, úgy kedveled
KF 1989: Amint
- 3791 K, 1861: *Míg szíveredben ifj<ú> vér keringe* [Az ékezet áth.]
1863-tól: Azon er t, mely a vért lükteti,
- 3792 K, 1861: *Halottas ágyadnál ne kérd hogy állj.* –
1863, KF 1989: És ifjú kebled eszményért dagaszt:
T 1924: ifju

- 3793 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
1863-tól: Ne kívánj állni végre mint tanú
- 3794 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
1863-tól: Saját halotti ágyadnál. – Ez óra
- 3851 K: A *jólakásé*, míg
1861: A *jóllakásé*, még
Sz: nem világos el ttem, hogy miért, mennyiben?
1863: A jóllakotté, még
T 1924, KF 1989, fsz: A jóllakotté, míg itt társadé
- 3897 K: egyenlíti ki<,>?
Sz: nem világos a kép. [M nem változtatott.] !!!
- 3901 K, 1861: De annál károsabb – *s veszélyesebb még*
Sz [a 3901–3905. sorról]: Ki az a mindkett ? A bárgyú, egy; ki a másik? A szellem? de hisz *azt* nem érzi a bárgyú.
Ádám ezen egész mondókáját nem értem.
1863, fsz: De annál károsabb. – A babona
- 3902 K, 1861: *Keblünkre mint a durva babona*,
1863, fsz: Bárgyút vakít csak, aki úgysem érzi
- 3903 K, 1861: *Mert tudósan számokkal öli meg*
1863, fsz: A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
- 3904 K, 1861: *A szellemet, mit a bárgyú nem érez*
1863, fsz: De testvérét felismerné a jobb, ha
- 3906 K, 1861: *De mindkett egyenl en nem ismer.*
1863, fsz: Rideg tanod számokkal meg nem ölné. –

TIZENÖTÖDIK SZÍN

- 3952 K, 1861: *Mutatni* a nemlét
Sz: Homályos.
1863, fsz: Hogy lássuk a nemlét borzalmait? –
- 4033 K: Fiad *b nben, trón bíborán* fogamzott.
1861: *bünben*, [T szerint Arany a K-ra írta ceruzával e sornál:
„Sejtem, de homályos.”]
1863, fsz: Fiad Édenben is b nnel fogamzott.
[M jav. Szász Károlynak írt 1862. szept. 12-ei levele nyomán.]